

АГРАРНА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНИ

Що не так з аграрною реформою 90-х? Чому не вдалося створити реального власника землі та конкурентний ринок в Україні? Загрози від концентрації земельних ресурсів в Україні та наслідки для майбутнього країни.

8 Вересня 2025 | Реформи | Виробництво товарів і послуг | Економічна свобода | Політика і право

АВТОР: ВАСИЛЬ МАГАС

Аграрна реформа — одна з найважливіших складових ринкових перетворень в Україні за часи її незалежності. За словами основних ідеологів, її головна мета та завдання полягають "у відродженні на селі реального власника і господаря".

З економічної точки зору, зміст і наслідки аграрної реформи значною мірою визначила ідея розподільчої (неконкурентної) приватизації яка на практиці була реалізована у формі паювання майна та земель колективних та державних сільськогосподарських підприємств (колгоспів і радгоспів).

Ризики ставки України на сировинний сектор

Перший етап – роздержавлення та/або приватизація майна державних та колективних сільськогосподарських підприємств на основі його паювання (1990-1994 роки).

Ці заходи були покликані, висловлюючись риторикою реформаторів, "відродити" "кооперативну природу" колгоспів, а у їхніх працівників – "почуття власника" та "почуття господаря". В ідеалі це мало б забезпечити підвищення їх зацікавленості у збереженні та ефективному використанні розпайованих засобів виробництва, перетворення колгоспів і радгоспів у так звані колективно-приватні господарства.

Дуже швидко з'ясувалося, що паювання майна абсолютно нічого не змінює у мотивації новоявлених "власників". Тому була винайдена теза про необхідність "виховання" цього почуття. Як зазначалось,

Л *«...поява терміну виховання власністю не випадкова. Треба не тільки знати про власність або просто звикнути до неї, вона повинна пройти, як то кажуть, через тіло і душу, і лише тоді вона стане чинником, який перетворить працівника на реального власника, господаря, ліквідує його відчуження від засобів виробництва та результатів праці. А це приходить не скоро і не до всіх однаково швидко...¹»*

¹ Власність у сільському господарстві. За ред. академіків УААН В.В. Юрчишина, П.Т. Саблука. – К.: "Урожай", 1993

Оскільки в результаті паювання майна відродження "почуття власника та господаря" не відбулося, а "виховати" його теж, напевно, не вдавалося, то було вирішено додатково провести паювання земель. Паювання землі розглядалося як доповнення паювання майна в плані удосконалення реформування відносин власності колективних підприємств. Тобто вважалося, що, якщо до "почуття власності" на майновий пай додати "почуття власності" на земельний пай, то у працівника колективного підприємства відродиться й "почуття господаря".

Другим етапом проведення земельної реформи в Україні можна вважати паювання сільськогосподарських угідь колишніх колгоспів та радгоспів (1994-1999 рр.).

Основні тези земельної реформи були проголошені у **довіді Президента України** Леоніда Кучми до Верховної Ради "Шляхом радикальних економічних реформ" у жовтні 1994 року. У ній, зокрема, передбачалась безплатна передача у колективну власність земель колективних сільськогосподарських підприємств і наступна безплатна передача кожному члену колективного сільськогосподарського підприємства у приватну власність земельної ділянки, без виділення її в натурі у розмірі визначеного паю в умовних кадастрових гектарах із правом об'єднання, успадкування, дарування, передачі, продажу, здачі в оренду, під заставу, права виходу із виділенням земельної ділянки в натурі.

На реалізацію проголошеної розподільчої земельної реформи були спрямовані Укази Президента України "Про невідкладні заходи щодо **прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва**", "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" від 8 серпня 1995 року, "Про оренду землі" від 23 квітня 1997 року (діяв до набрання чинності Закону "Про оренду землі" від 6.10.1998 року), "Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)" від 15 грудня 1998 року.

- Станом на 1 січня 1996 р. право колективної власності на землю оформили 9,3 тис. сільськогосподарських підприємств – 96% від їхньої загальної кількості.
- Станом на 1 січня 1999 року із 10888 підприємств, які отримали землі у власність, у 10859 (99,8%) її було розпайовано й у 10826 (99,4%) були видані сертифікати на право на земельну частку (пай).²

Кількість громадян, які отримали сертифікати на право на земельну частку (пай) на цей час становила 6 млн осіб.

Реформатори сподівалися, що внаслідок паювання майна і землі колишні колгоспи й радгоспи, зберігши свою "колективну форму", стануть "приватними за змістом". Не випадково, що у своїй більшості вони були перейменовані у "колективні селянські підприємства (КСП)". Проте, цілком прогнозовано, паювання землі нічого не додало ні до "почуття власності", ні до "почуття господаря".

Масштаби розкрадання формально приватних господарств його ж формальними власниками аж ніяк не зменшувались. За рахунок цього, а також внаслідок розриву в цінах на продукцію сільського господарства та промисловості й опричицької діяльності податкових органів, набула яскраво вираженого характеру тенденція до розвалу "реформованих" господарств. При цьому обсяг виробництва валової сільськогосподарської продукції на розпайованих підприємствах у 1999 році проти 1994 року скоротився більше ніж в 1,8 раза.

Тим більше, здійснені у колишніх колгоспах і радгоспах перетворення відносин власності, без активізації фактору індивідуального інтересу та зменшення загальних руйнівних тенденцій в аграрній сфері так і не створили передумови для саморозвитку приватизованих господарств на основі природного, еволюційного відбору більш ефективних форм господарювання.

Цим зумовлений початок наступного етапу аграрної реформи. **Третій етап земельної реформи ознаменувався реорганізацією колективних сільськогосподарських підприємств у так звані "господарства ринкового типу"**, "які були б приватними не тільки за змістом, але й за формою".

Цей курс був запроваджений **Указом Президента України** "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" від 3.12.1999 року. Суть указу – адміністративна організація передачі майнових і земельних паїв через механізм оренди новоствореним приватним формуванням.

Тобто, втомившись від "виховання" власника-господаря, реформатори перейшли до активного пошуку господаря-орендаря, перетворивши власників в орендодавців. Тому обов'язковим стало укладення договорів

² Національна доповідь щодо завершення земельної реформи/за наук. ред. Л.Я. Новаковського. – К.: Аграр. наука, 2015. – с. 11.

Доступно з: http://naas.gov.ua/upload/iblock/4be/доповідь_типографія.pdf

Аграрна реформа в Україні: здобутки і прорахунки (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. - 2001. - №5 (17). с.5.

http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD17_2001_ukr.pdf

оренди майнових та земельних паїв. Також був встановлений мінімальний рівень орендної плати в розмірі не менше 1 відсотка від розрахункової вартості землі. Указом також передбачалося впродовж 2000-2002 років забезпечити видачу державних актів на право приватної власності на землю усім охочим власникам сертифікатів на право на земельну частку (пай).

На реалізацію цього указу був спрямований значний адміністративний ресурс, тому, як і потрібно було очікувати, у визначений рекордно короткий термін – до 1 квітня 2000 року, абсолютна більшість КСП були замінені "сільськогосподарськими формуваннями ринкового типу". Як переможно тоді заявив президент Леонід Кучма, "за короткий проміжок часу здійснено споконвічну мрію українських селян – повернення їм права приватної власності на землю і приватного сімейного господарювання на ній".³

Важливою особливістю здійсненої земельної реформи було те, що вона впроваджувалася указами Президента України, що прямо суперечило статті 14 Конституції України, згідно з якою право власності на землю "набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою **виключно відповідно до закону**". Це потребувало за будь-яку ціну узаконити зміни, що й було зроблено із прийняттям нового Земельного Кодексу України у жовтні 2001 року. Сам процес його прийняття відбувався під керівництвом одіозного Віктора Медведчука і супроводжувалася спектаклем політичного протистояння, де питання ставилося не по суті, тобто не щодо змісту самого кодексу, а просто - "за" чи "проти" його прийняття.

Цим і завершився **"беззаконний", тобто "указний" період земельної реформи**. Це можна вважати також завершенням третього, останнього етапу аграрної реформи 90-х років.

Формування номінального власника землі

З 2000 року в Україні спостерігається стійка тенденція до нарощення товарного сільськогосподарського виробництва, особливо продукції рослинництва. Це стало підставою для висновку про успішність розподільчої аграрної реформи. Частина із її основних сподвижників стали **претендувати** на отримання Державної премії України, вимагаючи визнати їх вагомий внесок у наукове обґрунтування реформ. Дехто, "за видатний внесок у глобальну теорію, методологію та організацію аграрної реформи", – висунутий на здобуття **Нобелівської премії**.

Проте, саме ступінь наукової обґрунтованості реформ викликає найбільше застережень. Зокрема, ще в середині 90-х, саме у розпал реформаторської активності автор цього допису застерігав і доводив, що породжена тенденція суспільного сектора до розпаду є

L «...поява терміну виховання власністю не випадкова. Треба не тільки знати про власність або просто звикнути до неї, вона повинна пройти, як то кажуть, через тіло і душу, і лише тоді вона стане чинником, який перетворить працівника на реального власника, господаря, ліквідує його відчуження від засобів виробництва та результатів праці. А це приходить не скоро і не до всіх однаково швидко...⁴» **T**

“ Чинники нинішнього зростання сільськогосподарського виробництва не мають нічого спільного із тим основним фактором, який покликана була створити реформа, а саме — створення зацікавленого і відповідального власника землі. По факту наслідком розподільчої земельної реформи стала поява не стільки реального, як номінального власника землі.

З початку нульових, як закономірний фінал реалізації розподільчої ідеї, розпочалася масова кампанія виділення землі в натурі. Оскільки плани й фінансові можливості більшості власників земельних сертифікатів не збігалися із планами реформаторів, видавати їм державні акти на землю довелось коштом державного бюджету та позики Міжнародного банку реконструкції та розвитку (ратифікованої Законом України № 1776-IV від 15.06.2004 р.) на суму понад 195 млн доларів США.

ОСНОВНИМ РЕЗУЛЬТАТОМ ВИДАЧІ ДЕРЖАВНИХ АКТИВ НА ЗЕМЕЛЬНІ ПАЇ СТАЛО ОСТАТОЧНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗЕМЛІ ЗА ЕКОНОМІЧНО НЕДІЄЗДАТНИМИ ВЛАСНИКАМИ.

³ "На селі відроджено історично справедливі відносини." Виступ Президента України Л. Д. Кучми на засіданні Комісії з питань аграрної політики при Президентові України 8 грудня 2000 року // "Урядовий кур'єр" за 14 грудня 2000 року.

⁴ Магас В. Аграрна реформа: альтернатива розподільчому підходу // "Економіка України". - № 10. - 1996. Магас В. Мікроекономічний аналіз сучасних тенденцій в аграрній сфері // "Економіка України". - № 12. - 1997.

Крім того, цим самим було запрограмовано ряд проблем для ведення товарного сільського господарства, пов'язаних із консолідацією необхідних для цього земельних масивів, зокрема, через парцеляцію, черезсмужжя, вкраплення дрібних ділянок інших власників у масиви земель господарств, мережу польових шляхів тощо. Щоправда, з часом виявилось, що у більшості випадків ці питання відпали самі собою, оскільки абсолютна маса так званих "власників", отримавши державні акти, до використання землі так і не приступили.

Зрозуміло, що через різні причини (вік, здоров'я, нестача грошей, відсутність здібностей і т.п.) із новоспечених "власників" лише невелика частина бажала і могла самостійно господарювати на землі. На сьогодні понад 90 відсотків товарного сільськогосподарського виробництва ведеться на орендованих землях.

Водночас стало зрозуміло, що **новоявлені власники землі не спроможні також бути ефективними орендодавцями**, тобто самостійно узгоджувати істотні умови угоди про надання в оренду, зокрема, розмір орендної плати, забезпечувати контроль за її використанням та збереженням з боку орендаря і т.п.

Чим загрожує концентрація землеволодіння в Україні

Завдяки розподільчій земельній реформі, — були створені ідеальні передумови для масштабного перерозподілу та концентрації найкращих у світі українських чорноземів.

Адже, з боку потенційних продавців землі ми маємо конкуренцію між майже семи мільйонами власників земельних паїв. І є усі підстави стверджувати, що понад 90% із них або не планують займатися товарним сільським господарством, або є особами пенсійного чи передпенсійного віку, і/або знаходяться за межею бідності.

Водночас ми маємо надвисокий рівень концентрації капіталу і, що дуже важливо, — прав оренди тих самих земель у руках кількох сотень, якщо не десятків, олігархів. Завдяки цьому вони мають можливість монополювати визначати ціни на землю у кожному окремому регіоні. Зрозуміло, що ці ціни однозначно матимуть тенденцію до зниження.

Концентрація землеволодіння уже сьогодні є реальною загрозою національним та державним інтересам. Зокрема, з 2002 по 2020 рік загальна чисельність підприємств, що володіли сільськогосподарськими угіддями скоротилась з 57123 до 36227, або на 36,4 відсотка. При тому чисельність підприємств, що володіли понад 5 тис. га сільськогосподарських угідь зросла з 511 до 579, або на 13,3 відсотка, а їхня частка в загальній кількості — з 0,9 по 1,6 відсотка.

У 2020 році вони володіли 34,2% усіх угідь, середній розмір становив — 11957 га. Найвищі темпи росту спостерігаються по чисельності тих підприємств, які володіють площами понад 10000 га угідь. Їх кількість зросла з 34 до 184, частка в загальній чисельності з 0,06 до 0,5 відсотки, питома вага у землеволодінні з 2,0 до 21,1 відсотка, середній розмір з 15076 га до 23261 га. Загалом станом на 1 листопада 2020 року 6,4 відсотка підприємств володіли 60,0 відсотками сільськогосподарських угідь.

Проте, ці цифри не повною мірою відображають реальний рівень концентрації землеволодіння. В Україні швидкими темпами розширюються горизонтально та вертикально інтегровані структури, які зорієнтовані насамперед, на експорт виробленої сільськогосподарської продукції, — так звані агрохолдинги. За **деякими даними**, десять найбільших із них контролюють 2854 тис. га. Це становить 18,7 відсотка угідь, що знаходяться у користуванні всіх сільськогосподарських підприємств.

Концентрація землеволодіння в Україні: загрози та тенденції (2002–2020)

Уже сьогодні проявляються її негативні економічні, соціальні, екологічні, правові та інші наслідки.

Наприклад, ціни на такий звичний в Україні продукт як гречку вже були предметом розгляду Антимонопольного комітету. В той час як аграрне лобі у парламенті легко протягує закони, які відповідають інтересам агрохолдингів. Аграрні олігархи уже зараз, як важіль політичного впливу, використовують погрози блокування доріг.

Концентрація валютних надходжень в кількох десятках аграрних експортерів уже зараз є дестабілізуючим чинником на валютному ринку.

Зменшення кількості сортів та технологій вирощування сільськогосподарських культур на величезних територіях різко підвищує виробничі ризики у випадку настання несприятливих погодних чи інших чинників. Хижацька орієнтація на вирощування соняшнику та ріпаку, масштабне застосування засобів захисту та мінеральних добрив різко негативно позначається на екології та стані українських чорноземів.

По суті, нинішні агрохолдинги виконують роль гігантських pomp, які у прямому розумінні перекачують за кордон поживні речовини української землі у вигляді сільськогосподарської сировини. Від цього українській нації не має практично ніякої користі. Адже основна частина засобів виробництва, необхідних для вирощування сільськогосподарських культур (сільськогосподарська техніка, паливно-мастильні матеріали, засоби захисту і т.д.) закуповується за кордоном, а більша частина прибутку гігантських агрохолдингів також виводиться за межі країни.

Висновки

Рівень загроз, яку спричиняє концентрація землеволодіння в Україні явно недооцінений. Проблема або політизується, або ж вважається, що вона легко усувається через нав'язування агрохолдингам додаткових соціальних зобов'язань, посилення державного регулювання тощо.

При цьому забувається, що самі агрохолдинги набувають дедалі більшого політичного впливу, що дає їм можливість перетворювати подібні рекомендації у звичайні побажання. Яскравим прикладом є швидкісне протягування через парламент, де більшість складає пропрезидентська політична сила, **норми** про верхню межу землеволодіння в Україні на рівні 10 000 гектарів сільськогосподарських угідь. Навіть кривава російсько-українська війна не завадила набуттю чинності цієї норми з 1 січня 2024 року.

Сьогодні ми можемо спостерігати, як в аграрній сфері простежуються ті ж самі тенденції до концентрації економічної влади, які вже відбулися в індустріальних секторах економіки України. Тому є всі підстави вважати, що це не тільки закріпить систему корпоративного ринку, яка склалася в Україні, але й може породити дуже серйозні проблеми. Адже аналогія ситуації в Україні простежується лише із латифундіями Бразилії та Аргентини.

Адже український аграрний сектор вже має всі передумови, щоб перетворитись на олігархічну модель латифундій. Це означає, що малі та середні фермери опиняться у нерівних умовах: доступ до землі, кредитів, техніки буде фактично заблокований монополістами. Таким чином, створення латифундій — це не лише економічна, а й стратегічна загроза.

Україна ризикує втратити свій потенціал аграрної багатокладності, що є основою стійкості та розвитку. Замість цього формується модель, де влада й ресурси концентруються в руках небагатьох, підриваючи свободу підприємництва та майбутнє продовольчої незалежності.

Всі аналітичні матеріали Міжнародного Інституту Свободи (ІІІ) на офіційному вебсайті www.libertyinstitute.org доступні для вільного вивчення, цитування та поширення з релевантним посиланням на джерело.